

โมกขธรรมประยุกต์

- ๑๕ -

๒๘ เมษายน ๒๕๑๘

ตน หรือ ตัวตน

ท่านนักศึกษา ผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย,
ในการบรรยายเรื่องโมกขธรรมประยุกต์ เป็นครั้งที่ ๑๕ นี้
ผมจะได้กล่าวโดยหัวข้อว่า ตนหรือตัวตน.

ขอให้ทบทวนไปถึงการบรรยายในครั้งที่แล้วว่า เราได้พูดถึงถึงเรื่องชีวิตนั้นว่ามันคือการเดินทาง แล้วก็มีทางมีผู้ชี้ทาง แล้วก็มีผู้เดินทาง และได้พูดถึงอุปสรรคที่เรียกว่ามาร. คำว่า “การเดินทาง” นี้ หมายถึงวิวัฒนาการของชีวิต ซึ่งจะดูกันในแง่ไหนก็ได้ คือดูในแง่ทางวัตถุ ทางรูปธรรม มันก็เป็นการเดินทาง; เช่นว่ามีร่างกายที่ดิ้นรนๆ ทุกยุค ทุกสมัย, พูดถึงจิตใจก็มีสมรรถภาพมากขึ้น. แต่นี่เรายังไม่ถือเอาว่าเป็นวัตถุที่ประสงค์ที่ตรงนี้

๔๐๖

เพราะเราจะหมายถึง หรือจะมุ่งหมายถึงวิวัฒนาการของสติปัญญา ที่มัน
จะสร้างชีวิตแบบที่ดี หรือที่เรียกกันว่าสูง หรือประเสริฐยิ่งๆ ขึ้นไป
จนกว่าจะเรียกได้ว่า **ที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้** ซึ่งถือว่าเป็นการสิ้นสุดของ
การเดินทาง. ในการเดินทางมันก็มีอุปสรรคมีอันตราย ซึ่งจะเรียกว่ามาร
ก็มีทั้งทางกาย ทั้งทางจิต ทั้งทางสติปัญญา; ต้องมีการกระทำที่ถูกต้อง
ตามสิ่งที่เรียกว่าธรรม คือประพฤติธรรมเป็นต้น จึงจะผ่านอุปสรรคเหล่านั้น
ไปได้.

วันนี้จะพูดถึง **จุดศูนย์กลางของคว้งปัญหา** คือสิ่งที่เรียกว่า **ตัวตน** ของ
สิ่งที่เรียกว่าชีวิตหรือของอะไรก็ตามแต่ ซึ่งยังเป็นปัญหาอยู่ ไม่รู้ว่าคืออะไรกันแน่ ถึง
กับหาไม่พบ หรือไม่อาจจะแก้ปัญหของสิ่งที่เรียกว่าตัวตนนี้ให้ได้.

สำหรับผู้เริ่มการฟังในวันนี้ ก็ไม่ต้องตกใจ เพราะว่าคำบรรยายนี้เป็นการ
จบอยู่ในตัวเองทุกตอน และจำเป็นที่จะต้องพูดไปตามลำดับเหมือนกัน; เพราะฉะนั้น
ถ้าอย่างไรก็อย่าหาอ่านเอา เมื่อเขามีการพิมพ์ขึ้นมาเป็นเล่มหนังสือ. รู้สึกว่าวันนี้มีคน
มาใหม่มาก ก็ไม่ต้องกลัว ก็มันจะจบของมันในตัวเองทุกตอน ถ้าอย่างไรหาหนังสือ
อ่านได้ในโอกาสหลัง เป็นอันว่าจะพูดไปตามลำดับของเรื่อง ที่ตั้งใจว่าจะพูด.

ในวันนี้จะพูดถึง **ปัญหาของคนเรา** เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า **ตน** หรือ **ตัวตน**
มันคืออะไร? อยู่ที่ไหน? จะทำอะไร? มันมีหรือไม่ด้วยซ้ำไป.

เอาละวันนี้จะพูดถึงสิ่งที่เรียกว่า **“ตน”** หรือ **“ตัวตน”** ในลักษณะที่เป็น
การประยุกต์ คือให้ท่านได้รับประโยชน์โดยแท้จริง เกี่ยวกับเรื่องของสิ่งที่เรียกว่าตัวตน.
เดี๋ยวนี้เรากำลังพูดกันในเรื่องนี้ คือในแง่ที่ประยุกต์ได้ คือใช้ให้เป็นประโยชน์ได้;
แม้ว่าเมื่อก่อนนี้ เราก็ได้พูดกันเพื่อ ๆ ไปอย่างไม่รับผิดชอบด้วยซ้ำไป ก็มันมีเรื่อง
อย่างไรก็ว่าไปตามนั้น จนมันมากมายก่ายกองในเรื่องเกี่ยวกับตัวตน หรือมิใช่ตัวตน

แล้วก็ยังใช้เป็นประโยชน์อะไรไม่ได้. เมื่อผมประมวลดูแล้ว ก็รู้สึกว้าปากเหมือนกัน ที่จะพูดเรื่องอันนี้ยาวนาน แล้วไม่มีวัตถุอะไรมาแสดงให้ดูได้นั้นลำบาก; แต่ถึงอย่างไร ก็จะพยายามพูดในวันนี้ เฉพาะในส่วนที่จะเป็นประโยชน์ได้ แม้ว่ามันจะเป็นเพียงความรู้.

พิจารณา ดูวิธีสอน เรื่อง ตัวตน ของพระพุทธเจ้า

ในข้อแรกอยากจะทำให้ถึงเรื่องในพุทธประวัติ ที่จะช่วยให้เข้าใจเรื่องนี้ได้ อยู่มากที่สุดคือ - เมื่อคนหนุ่มกลุ่มหนึ่งเขาเที่ยวติดตามหาหาญิงงามเมืองที่คดโกงเขา ด้วยการลักเครื่องประดับของเขาไป เมื่อเขาเจอ, เขาตามไป ๆ จนพบพระพุทธเจ้า เข้าโดยบังเอิญ เมื่ออยู่ตามสวนสาธารณะหรืออะไรด้วยกัน. พระพุทธเจ้าท่านตรัสถามว่า ไปไหนกัน? ไปทำไม? พวกนั้นเขาก็ตอบว่า เที่ยวตามหาผู้หญิงอย่างที่ว่ามาแล้ว.

ทีนี้พระพุทธเจ้าท่านตรัสถามว่า **เที่ยวตามหาผู้หญิงดี หรือว่าเที่ยวตามหาตัวเองดี?** พวกนั้นก็ต้องตอบทั้งที่เขางงอยู่ คงจะตอบเผื่อ ๆ ไปเท่านั้นเองก็ได้ โดยที่ไม่รู้ว่า อะไรอยู่ที่ไหน ตัวเองอยู่ที่ไหน; แต่ก็ต้องตอบว่าหาตัวเองดีกว่า จึงได้ตอบว่าหาตัวเองดีกว่า. พระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็นั่งลง จะได้ **ขบถกันตามหา “ตัวเอง”**; แล้วท่านก็สั่งสอนตามแบบวิธีที่จะมีประโยชน์มากที่สุด สำหรับคนหนุ่มกลุ่มนั้น ในที่สุดก็ทำให้คนเหล่านั้นกลายเป็นอริยบุคคลไป ได้บวชได้อะไร เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าไปเลย.

ปัญหามันมีอยู่ว่า **“เที่ยวหาตนเอง ไปตามหาตนเองดีกว่า”** คนหนุ่มเหล่านั้นก็ไม่รู้เรื่องตนเองแน่ แต่กลัวจะเสียเหลี่ยมนักเลง; ถ้าไปเห็นแก่ผู้หญิงแก่อะไรนี้ มันเสียเหลี่ยมนักเลง ก็เอาข้างตัวเองไว้ก่อน จึงได้รับคำอธิบายเรื่องนี้. แล้วรายละเอียดของเรื่องนี้ก็ไม่มี ว่าตนเองคืออะไร, ตามหาอย่างไร, อะไร, มีแต่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสโอวาทไปพักหนึ่ง แล้วเขาก็ได้เปลี่ยนเป็นคนละคนไป คือเป็นพระอริยเจ้า.

การเป็นพระอริยเจ้า นับตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไปนี้ เป็นการ **ถอนความรู้สึก** ว่าตน คือทำให้มองเห็นว่า **ไม่มีตัวตน**. นี่ถามว่า ถ้าอย่างนั้นในกรณีนี้ ในรายชื่อของคน พวกนี้ หนุมพวกนี้เขาพบตัวตนหรือเปล่า? ถ้าไม่พบตัวตน มันก็เป็นเรื่องตลก ; เพราะว่า ได้ตกลงกับพระพุทธเจ้าว่าจะแสวงหาตัวตน. แต่ถ้าบรรลुरुธรรมะ เป็นพระอริยบุคคล ก็ต้องเริ่มเห็นความไม่มีตน หรือหมดตัวตน.

เรื่องนี้จะยังเป็นปัญหาแก่พวกคุณทุกคนเหมือนกัน ก็มันเกิดเป็นปัญหามาในตัวของมันเองจาก **พระพุทธภาษิต**ทั้งหลายที่ **คร่ำไถ่**ไว้มากมาย **เรื่องเกี่ยวกับตัวตน**; ฝ่ายหนึ่งกล่าวอย่างมีตัวตน : “**ตนเป็นที่พึ่งของตน, ตนเป็นที่รักของตน, ตนเป็นคตียของตน, ให้ฝึกตน, ตนฝึกดีแล้วก็จะได้สิ่งสูงสุด**” นี่เป็นพุทธภาษิตส่วนที่มีความหมายอยู่ตรง ๆ ว่ามันมีตัวตน.

อีก ทางหนึ่งเขาบอก **คนใดคน มิใช่ตน**; ถ้ามิใช่ตน มันก็มีแต่สิ่งอื่น ซึ่งมีใช่ตน ก็หมายความว่า **ไม่มีตัวตน จะเข้าใจกันอย่างไร?** นี่บางคนอาจจะโกรธเสียแล้ว ว่าตกลงแสดงอย่างนี้ใช้ไม่ได้; ถึงพระพุทธเจ้าตรัสก็เถอะ เราไม่ยอมรับ เพราะมันตรงกันข้าม มันตกลงอย่างนี้; ฉะนั้นเราจึงเถียงว่า **เรื่องตน กับ เรื่อง มิใช่ตน** นี้ เป็นเรื่องที่ยาก.

ถ้าจะประยุกต์กันในข้อนี้ก่อนก็เพียงแค่บอกว่า **ตามความรู้สึกสามัญสำนึก** ของคนทั่วไป รู้สึกว่า **มีตน** มันมีตัวอยู่ เพราะฉะนั้นตนมันก็ต้องมี; นี่ **ต้องพูดอย่างมีตัวตน** กันให้มีประโยชน์ที่สุด. ที่นี้ต่อ **เมื่อมีสติปัญญาลึกซึ้ง** ในเรื่องนี้ เห็นทะเลาะไปปรุปรุในเรื่องนี้ **ความรู้สึกจึงจะเกิดขึ้นมาว่าไม่มีตน** ไม่ควรเรียกว่าตน, ที่ว่ามีอยู่นั้นแหละไม่ควรจะเรียกว่าตน, แล้วก็หมดปัญหาไปได้.

เรารู้สึกว่า มีตัวตน ในสิ่งที่มีใช่ตัวตน

ที่นี้ ทำอย่างไร จึงจะมีปัญญาดังขนาดนี้? แล้วพวกเราทั้งหมดที่ที่นั่งอยู่ที่นี้ ก็มีความรู้สึกว่ามีตัวตน แล้วก็รักตน ก็แสวงหาประโยชน์ให้แก่ตน; อุตส่าห์เล่าเรียนกัน

เป็นการใหญ่ แม้ที่มาที่วักนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่ตน กล้ายๆ ให้ตนได้ประโยชน์อะไร มากออกไป จึงได้ทนลำบาก, แล้วก็มาอยู่ในลักษณะที่ฝึกฝนตน ให้กลายเป็นคนที่ได้ ฝึกถึงที่สุด ตามความรู้สึกแท้จริงของเรา, นี่ก็มีตน. ถ้าพูดว่าไม่มีตนเดี๋ยวนี้ ตั้งแต่ เดียวนี้ ก็คงจะรู้สึกว่าไม่จริง ได้แต่พูดตามเขาไป หรืออย่างดีที่สุด ก็พูดไปเพราะเคารพ พระพุทธเจ้า ที่ท่านตรัสว่าไม่มีตัวตน ก็ว่าไปก่อน แต่ในใจนั้นก็รู้สึกว่ามิตัวตนอยู่ เสมอ: ความคิดที่ปรุงแต่งขึ้นมาที่ไร มันเป็นรูปมีตัวตนเสมอ. นี่คือ **บัญญัติที่ต้อง ประยุกต์** คือ **รู้ให้จริงลงไปให้เคັชฌาคลองไป** แล้วก็ทำให้หมดปัญหา.

เท่าที่กล่าวมาแล้ว ก็สรุปได้ว่า โดยความรู้สึกของสามัญสำนึก เรามันมีตัวตน อย่างร้อยเปอร์เซ็นต์เลย ไม่นึกเป็นอย่างอื่นได้ ไม่รู้สึกเป็นอย่างอื่นได้; แต่แล้วที่เรา **คิดว่าเป็นตัวตน** นั้นแหละ **เป็นเรื่องเหลว** กว้าง อย่างที่เรียกว่ามายา หรืออะไรก็แล้วแต่ จะเรียก มันไม่ทวนจะเรียกว่าตน. ฉะนั้นเพื่อถามขึ้นว่ามีตัวตนไหม? ก็กระอักกระอ่วนซี ที่จะต้องว่าไม่มีตัวตน มันกระอักกระอ่วน เพราะรู้สึกอยู่ว่ามีตัวตน; ถ้าจะตกบท ตอนนี้ ก็ต้อง **ให้รู้ข้อเท็จจริง** อันนี้ไว้ก่อน **ว่าเรารู้สึกว่ามีตัวตน ในสิ่งที่มิใช่ ตัวตน.**

พระพุทธเจ้า ตรัสโดยทิวฐธัมมิกโฆหารบ้าง สัมปรายิกฯ บ้าง

ตรงนี้ก็อยากจะพูดสำหรับผู้มาใหม่อีกครั้งหนึ่ง เกี่ยวกับโฆหารที่ใช้กันอยู่ในการ พุทธา; **ช่วยจำคำ ๒ คำนี้ไว้ให้ดี**: คำแรกเรียกว่า **ทิวฐธัมมิกโฆหาร** เป็น **โฆหารของการพูดจา** ชนิดที่พอพูดออกไปคนฟังถูกทันที เดียวกันทันใดนั้นเอง; เพราะ คนธรรมดาสบายทั่วไป เขาก็พูดจากันอยู่ด้วยโฆหารนี้ มีความหมายอย่างนี้ เรียกว่า **ทิวฐธัมมิกโฆหาร**. ที่นี้อีกอันหนึ่ง เขาเรียกว่า **สัมปรายิกโฆหาร** เป็นโฆหารอื่นไป หมดสิ้นเชิงจากโฆหารที่คนธรรมดาเขาพูดกัน. โฆหารสองโฆหารนี้ใช้พูดกันอยู่ในประเทศ อินเดีย ในหมู่คนที่ไปทูลถามพระพุทธเจ้านั่นเอง. พระพุทธเจ้าท่านจะตรัสตอบโดย

ทฤษฎีธัมมิกโฆหารก่อน; นี่เขาว่าไม่ใช่. ไม่ใช่, ก็ตามอย่างนั้น ตามอย่างให้จริงกว่านั้น, ถ้าแก่นนั้นก็ต้องมาถามซิ เพราะว่ารู้อยู่แล้ว.

เช่น มีคนไปทูลถามว่า *วรรณะสี่นี้มันเสมอกันหรือต่างกัน?* ท่านก็ตรัสตอบว่า อ้าว! ก็เห็นอยู่แล้วนี่ว่าเขานับถือวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์; ส่วนวรรณะศูทร วรรณะเวศย์นั้น เขาไม่ได้นับถือกันมิใช่หรือ. คนนั้นจึงทูลย้อนว่าไม่ได้ตามอย่างนั้น ไม่ใช่ตามอย่างที่เห็น ๆ กันอยู่ หรือพูด ๆ กันอยู่อย่างนั้น; ถามที่มันจริงกว่านั้น อื่นไปจากนั้น ก็คือโฆหารหรือความจริงของนักปราชญ์นั่นเอง. เมื่อถามอย่างนี้ ท่านก็ตรัสตอบว่า ก็ดูเอาเองก็แล้วกันว่า ถ้าเขามาทำบาป เขาได้บาปเหมือนกัน, ทำกุศลได้กุศลเหมือนกัน, ทำกิเลสให้หมดก็เป็นพระอรหันต์เหมือนกัน, อย่างนี้จะถือว่าต่างกันหรือเหมือนกันอย่างไร ก็ดูเอา.

สรุปอีกทีหนึ่งว่า ถ้าพูดกันอย่างทฤษฎีธัมมิกโฆหาร *วรรณะทั้ง ๔* นั้นต่างกัน; ถ้าพูดอย่าง *สัมปวาธิกโฆหาร* *วรรณะทั้ง ๔* มันก็ไม่ได้ต่างกัน คือเป็นสิ่งหรือเป็นสัตว์อะไร ที่มันเป็นไปตามเหตุ ตามปัจจัย ตามกรรม ตามอะไรเหมือนกัน.

นี่เราจะเห็นได้ว่า ถ้าพูดอย่างทฤษฎีธัมมิกโฆหาร แล้ว *ตัวตน* มันมี มันมีอยู่ในความรู้สึกของเราเอง ต้องไปเชื่อใครเล่า นี่ทฤษฎีธัมมิกะ แปลว่า *เห็นแล้วในธรรม* *นั่นเอง* ในสิ่งนั่นเอง แล้วก็พูดกันอย่างนั้นทั้งนั้น แล้วพอพูดถึงก็เข้าใจกันทุกคน ว่ามีตัวตนตัวตน อย่างนั้นอย่างนี้; ฉะนั้น เมื่อพูดโดยโฆหารชั้นนี้ ก็เรียกว่ามีตัวตน. ถ้าพูดอย่าง *พระอริยเจ้า* ผู้เห็นความจริงลึกซึ้งไปกว่านั้น มันกลายเป็นโฆหารอื่น, ผิดไปจากที่เขารู้หรือพูดกันอยู่ กลายเป็นว่า *ไม่ใช่ตน*; ที่ว่าตัวตน ๆ อยู่ตลอดเวลาและที่แท้มันไม่ใช่ตัวตน.

ทีนี้ ถ้าผู้รู้ท่านมาบอกคนไม่รู้ ให้รู้ว่า ให้รู้เหมือนที่ท่านรู้ มันจะเกิดปัญหาอะไรขึ้น? คุณลองดู มันเหมือนกับนิทานเปรียบว่า *เดามันเล่าเรื่องบนบกให้ปลาฟัง*

ปลาฉันจะฟังได้ค่างไร, มันจะรู้ได้อย่างไรว่าบนเบกมืออย่างนี้ ๆ ๆ. ปลาฉันก็
สั่นหัวเรื่อย พุทไปทีมนัวโกหกที, พุทไปทีมนัวโกหกที; นี่ก็พวกคนธรรมตา
สามัญทั่ว ๆ ไป เขาจะตำพระอริยเจ้าว่าโกหก ๆ โกหกอยู่เรื่อยไปทีว่าไม่มีตน ไม่ใช่ตน;
เพราะเรามันรู้สึกตนว่าอยู่เสมอ อย่างน้อยคุณก็คำอยู่ในใจ ไม่กล้าคำออกมาให้เสียมรรยาท
แต่ในใจมันไม่รู้สึกเชื่อ มันก็คือเท่ากับคำอยู่แล้ว ข้อที่ว่าไม่ใช่ตน.

นี่คือปัญหาที่จะต้องประยุกต์ ก็จะต้องทำลายให้มันหมดไปให้ได้ แล้วให้
เราได้รับประโยชน์จากความรู้ของพระพุทธเจ้า ที่ว่า “ทุกสิ่งไม่ควรจะถือว่าเป็นตัวตน”.
ตอนนั้นก็พูดตกบทยไปเสียได้เลยว่า ถ้าเมื่อตัวตนมันไม่มีแล้ว ของคนมันจะมีอย่างไรได้;
นี่มันจะมีความรู้สึกอยู่เป็น ๒ ชั้น : นี่ตัวกู แล้วนั้นของกู. ถ้าสิ่งที่เรียกว่าตัวกูมัน
ไม่มี สิ่งทีเรียกว่าของกูก็ไม่ต้องพูดถึง ก็มันจะไม่มีไปด้วย. เกี่ยวกับเราไม่อาจจะเห็น
ว่าตัวกูไม่มี มันมีตัวกูอยู่เรื่อย: ที่นี้ ความคิดว่าของกู มันก็มีอยู่เรื่อยเหมือนกัน นั่น
นี่ โน่น ของกู, นั่นของกู, นั่นของคนอื่น, เป็นฝ่ายที่ตรงกันข้ามอยู่; พอประโยชน์
ชดกันมันก็จะทะเลาะวิวาทกัน ทำอันตรายแก่กันและกัน นี่ก็เป็นทุกข์ ลำบาก เคียดร้อน
ด้วยกันทั้งสองฝ่าย นี่โทษของการที่มีตัวกู มีตัวตน.

ตามหลักพระพุทธศาสนา ไม่มีอะไรเป็นตัวตน

เมื่อกล่าวไปตามหลักของพระพุทธศาสนา ก็กล่าวอย่างนี้ ว่าตามความรู้สึก
คนเรามีตัวตน พอรู้จริงถึงที่สุดเข้า กลายเป็นไม่มีอะไรที่ควรจะเรียกว่าตัวตน.

ที่นี้ คุณอย่าเอาไปปนกันเข้ากับลัทธิอื่น หรือศาสนาอื่น ที่เป็นคู่แข่งขันกับ
พุทธศาสนา หรือเป็นอะไรกันก็ตาม เขายังมีลัทธิอื่นหรือศาสนาอื่น ที่พูดเป็นทำนองว่า
ให้มีตัวตนให้จนได้ : เอาละถ้าว่าอันนี้ไม่ใช่ตน อันอื่นที่ตีกว่านั้นจะเป็นตน – อันอื่น
ที่ตีกว่านั้นจะเป็นตน – อันอื่นที่ตีกว่านั้นอีกจะเป็นตนเรื่อยไป, จะเป็นตนที่เขาพอใจ
ว่ามันมีสิ่งที่เป็นตนอยู่; อย่างนั้นมันตรงกันข้ามกับพุทธศาสนา.

บางทีในตอนแรก ๆ กล่าวเหมือนกันด้วยนะ เช่นว่ากายนี้ ร่างกายนี้ เนื้อหนัง ร่างกายนี้มีใช้ตน; เขาก็กล่าวเหมือนกับพุทธศาสนากล่าว ว่า ร่างกายนี้มีใช้ตน แล้วโดยเฉพาะ บางพวกในยุคปัจจุบันนี้ ซึ่งเขาจะปรับปรุงแก้ไขลัทธิอะไรของเขาใหม่ เสียแล้วก็ได้. เขาก็พูด เขายืนยันว่า เขารู้จักว่าเวทนามิใช้ตน สัตว์นามิใช้ตน สังฆาร ก็มีใช้ตน วิญญาณ ทา หู จมูก ลิ้น กาย นีก็มีใช้ตน; แต่เขามีอันอื่นที่เป็นตน จะเป็น ตัวทำหน้าที่ทางเวทนา สัตว์ญา สังฆาร วิญญาณ หรือที่ว่าจะสิงในกายนี้ด้วย. นี่เขายังมีตนเหลืออยู่เรื่อยไป ตนนั้นมันก็ พันไปจากเบญจขันธ์นี้ ไปมีตัวตนที่ถาวร อยู่ตลอดนิรันดร นั่นไม่ใช่พุทธศาสนา.

ตอนนี้คุณที่เคยอ่านหนังสือกามนิท ก็ไปอ่านกันเสียใหม่ก็ได้ ตอนที่กามนิท จะตาย เขามีความรู้สึกอย่างไร ทั้งที่เขาอยากจะมีตน แต่มันก็มีไม่ได้ มันก็ขับไปๆๆ ด้วยอำนาจของความไม่มีตนของธรรมชาติ; เมื่อพวกพรหม หรือพวกอะไร จะตั้งไว้ให้มีตน ก็ตั้งไว้ไม่อยู่.

แต่เราไม่ต้องการจะรู้ หรือศึกษาให้เลียดไปถึงนั้น ซึ่งก็ไม่มีประโยชน์แล้ว; รู้ไว้แต่เพียงว่าคนพวกหนึ่ง สมัยหนึ่ง ยุคหนึ่ง เขามีความเชื่ออย่างนั้น แล้วก็เลียดอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ เขาสอนอยู่อย่างนั้น. ฉะนั้น เรื่องนี้มันก็มีที่การขัดแย้งกันอยู่เรื่อย กับ พุทธศาสนา ที่สอนว่าจะรู้สึกว่ามีตัวตน เฉพาะในสมัยเมื่อยังไม่รู้ ไม่เห็นความจริง; นี่กำหนดข้อความนี้ไว้ให้ดีๆ ว่า “ความรู้สึกว่าเป็นตัวเป็นตนนี้ จะเกิดรู้สึกอยู่ตลอดเวลา ที่เรายังไม่รู้ความจริง”; พอรู้ความจริงขึ้นมา จะไม่รู้สึกอย่างนั้น; แล้วก็เลียดจากตัวตนไปหมด ไม่ว่าอะไร ไม่ใช่ตัวตนเลย ก็เรียกว่าว่างจากตัวตนไปหมด ก็ไม่เกิดความรู้สึกว่า นี่ตัวกู นี่ของกู อย่างที่เคยรู้สึกมาแต่ก่อน มันเปลี่ยนตรงกันข้ามอย่างนั้น.

ที่นี้ พวกคนที่เห็นอย่างนั้นแล้ว ที่เรียกว่าเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา ไม่มีตัวตนแล้วนี้ พอถึงคราวจะพูดจากับคนอื่น ก็ลืกลืมพัน ที่จะต้องพูดว่ามีตัวตนอีก

นั่นแหละ คือต้องพูดอย่างชาวบ้านพูด ที่เรียกว่าทัญญูหมิกโวหาร; เพราะฉะนั้นเมื่อพระพุทธเจ้า ท่านจะต้อง ครัสกับคนที่เขามีตัวคนเต็มปรี้อย่างนี้ ท่าน ก็ต้องพูดในภาษาทัญญูหมิกโวหาร “**ตนแหละเป็นที่พึ่งของตน ใครอื่นจะเป็นที่พึ่งแก่ตนได้**” อย่างนี้ “**ให้รักตนให้สงวนตน, ให้ถอนตนออกมาเสียจากเหว จากนรกอะไร, แล้วก็เมื่อฝึกตนได้ดีแล้ว ก็จะได้รับสิ่งที่ที่สุด ที่มนุษย์ควรจะได้รับ**”. ท่านก็ต้องพูดอย่างนั้น ต้องตรัสอย่างนั้น ทั้งที่ท่านเป็นผู้รู้เห็นชัดเจนลึกซึ้งถึงกับสอนเรื่องอนัตตา ท่านก็ต้องพูดอย่างนั้น.

ครั้งหนึ่งผมเคยพูด; อย่าใช้คำว่า “ได้กัน” ใช้คำว่าพวกกันธรรมดาดีกว่า กับครูบาอาจารย์ชั้นสูง ชั้นสวามีของฝ่ายเวทาคะ ซึ่งเขาพยายามจะให้พุทธศาสนาเหมือน กับเวทาคะ. เขาก็พยายามที่จะชี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มันมิใช่ตนตามที่กล่าวไว้ในอนัตตลักขณสูตรจริง; แต่มันยังมีลึกลับที่เรึ้นดบ คือเรึ้นลาดมัน. ผมก็ถามว่า “อะไร ที่เรียกว่าอะไร” ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาที่เรียกว่าอะไร? เขาก็บอกว่ามันนอกไปจากขั้นทั้ง ๕ นั้นแหละ นอกไปจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ. ที่ว่าเป็นอนัตตาต้องมีอันหนึ่งนอกไปจากนั้น ที่จะบรรลุนิพพาน หรือจะอะไรก็สุดแท้. เราก็บอกว่ามันไม่มีอะไรนอกไปจากนั้น; แม้จิตที่รู้สึกคิดนึกได้ว่ามีตน มันก็คือสังขารอันนั้น, หรือจิตที่รู้สึกได้ว่าเกี่ยวเราหลุดพ้นแล้วถึงซึ่งวิสังขารแล้ว มันก็คือจิตที่เป็นสังขารนั้นแหละ รวมอยู่ใน ๕ ขั้นนั้นแหละ. ในที่สุดเราก็พูดกันไม่ได้ แล้วโดยมรรยาที่เราก็ไม่ทะเลาะกันให้มากไปกว่านั้น คือไม่ถึงกับทะเลาะกัน; ถ้าไปมัวทะเลาะกันก็บ้าเลย เขาก็ไม่ใช่ผู้ที่ป็นอรรถพาล ที่จะมาทะเลาะกับผู้อื่น แล้วเราก็ไม่ต้องการจะเป็นอรรถพาลจะไปเถียงหรือทะเลาะกับผู้อื่น. ก็สรุปความได้ว่า พุทธศาสนาจะไม่ยอมให้สิ่งใด **ควรเรียกว่าตัวตน**.

ที่นี้ทางฝ่ายโน้น เห็นได้ชัดเลยว่า เขาอยากจะให้มิจิต หรือมีอะไรก็สุดแท้ แต่เขาเรียกว่าอาคัมข; อาคัมขก็คือตน คือตัวตน นั้นแหละมีอยู่ เป็นผู้เข้ามามีรูปร่างกายนี้

ซึ่งมีรูป มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรอยู่ มาโง่ มาหลง มาติด มาจมอยู่ที่นั่น จนกว่าจะได้รับการปรับปรุงแก้ไข แล้วมันก็หลุดไปได้จากสิ่งเหล่านี้; ซึ่งเราก็ควรจะเห็นอยู่ว่ามันเป็นเพียงสติปัญญา ของจิต หรือจิตที่มีสติปัญญา. สติปัญญานั้นทำให้หลุดไปได้ จากการที่ถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี่เป็นตัวตนของเรา.

ถวจะหยูกกันแก่นั้นไม่มีตัวตนอีก เขาก็จะให้มีตัวตนอีก; ฉะนั้นคุณก็ถวจะทราบไว้ แล้วก็ไม่ต้องไปเถียงกัน. บางทีจะเป็นเอาจริงกับเถียงกันในระหว่างกันเอง ในชาวพุทธกันเอง แล้วทะเลาะกัน; นี่อย่าไปเถียงกันกับคำสอนที่เขามีตัวตน แล้วก็ยังมีที่รวมแห่งตัวตนทำนองพระเจ้า พระเป็นเจ้าตัวตนธรรมชาติของคน ๆ หนึ่ง เป็นปัจเจกชน นี่ก็เรียกว่าอาตมัน หรือเรียกเป็นบาลีว่า อตตะตา นี่มีตัวตนใหญ่เป็นสากลทั่วไปหมดก็เรียกว่า ป-ร-ม อตตะตา หรือปรมาตมัน. ถ้ามีพระเจ้า มีพรหม มีอะไร เขาก็ไปอยู่ที่นั่น อยู่ที่ปรมาตมัน เขาไปจบที่นั่น เป็นนิรันดร์ที่นั่น คือไปอยู่อย่างนิรันดร์, มีการอยู่อย่างนิรันดร์.

ทีนี้ ของเรามันก็ว่า ว้างอย่างนิรันดร์ คือไม่มีตัวตนอย่างนิรันดร์; ส่วนรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มันก็กระจายออกไปเป็นธาตุ : ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ ธาตุวิญญาณ หรือว่าจะเป็น รูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ ก็ได้ทั้งนั้น มันเหลือกระจายลงไปเป็นธาตุ ไม่ใช่เป็นตัวตน หรือเป็นพระเจ้าอะไร. คนโบราณเขาก็พูดกันว่าตายลง ดินก็ไปเป็นดิน น้ำก็ไปเป็นน้ำ ไฟก็ไปเป็นไฟ ลมไปเป็นลม อากาศก็ไปเป็นอากาศ; แต่ที่ว่าวิญญาณไปเป็นวิญญาณ ธาตุนี้ เขาพูดไม่เป็น ปู้ ย่า ตา ยาย เราพูดไม่เป็น.

นี่เป็นเหตุให้เราเห็นได้ว่า คนบางพวกเขา ได้รับคำสั่งสอนอย่างฝอยนัว อย่างฝ้ายมีตัวตนแน่นแฟ้นเหมือนกัน. อ้าว! มันกลายเป็นเรื่องประวัติศาสตร์ไปแล้ว ไม่ใช่ประยุกต์แล้ว ก็อาจจะบอกว่าลัทธิฮินดูที่สูงขึ้นเป็นลัทธิพราหมณ์ ลัทธิอะไรนี้มันมาก่อน

มาสู่แผ่นดินแถวนี้ก่อน แล้วเขาก็เลยสอนไว้ในรูปแบบนี้ กระทั่งภาษาก็ภาษาของคนพวกนั้นก่อน มาก่อน จึงมาเป็นภาษาสันสกฤต. ถ้าคุณยังไม่เข้าใจหรือไม่ทราบ ก็ระวังหน่อยนะ ภาษาสันสกฤตกับภาษาบาลีนั้น ไม่ใช่อันเดียวกัน; พวกพราหมณ์ พวกอะไรที่เขาเป็นครูบาอาจารย์นั้นเขาใช้ภาษาสันสกฤต แล้วเขามาก่อน ฉะนั้นเขาสอนภาษาสันสกฤตให้แก่คนที่อยู่แถวนี้ก่อน แล้วเขาก็เอาวัฒนธรรมอย่างอินเดียมาให้. เขาสอนศาสนาให้อย่างที่เขาดิอยู่; ฉะนั้น เขาก็สอนเรื่องตัวตน มีตัวตน เวียนว่ายตายเกิด เรื่องไปจนกว่าจะไปอยู่กับพระเจ้า หรือพระพรหม หรืออิตตาใหญ่ บรมอิตตา.

พวกบรรพบุรุษของเรา เคยได้รับคำสั่งสอนอย่างที่เราว่ามาแล้ว ครั้นพระพุทธศาสนาเข้ามาในนี้ยาก ยากที่จะมาทำลายความรู้ก่อนได้ เพราะความรู้ก่อนนั้นมันเข้ารูปกันกับความรู้สึกในสามัญสำนึกของคนทั่วไป คือมีตัวตน; ตัวตนมันเข้ารูปกันได้ง่าย มันเห็นได้ง่าย มันตรงกับสัญชาตญาณอะไรทุกอย่าง แล้วเขาก็รู้กันอยู่อย่างนั้น แล้วก็พูดกันอยู่โดยโวหารอย่างนั้น ทั้งบ้านทั้งเมืองทั่วไปหมด. นี่ปัญหามันมากอยู่แก่พวกเราวันนี้ ที่ต้องการ **จะศึกษาพุทธศาสนาให้จริงจัง ในข้อที่ว่าไม่มีตัวตน** มันก็เลยต้องศึกษากันอย่างที่เราเรียกว่า ตรงกันข้าม. ฉะนั้น ผมจึงพูดให้ฟังในลักษณะอย่างนี้ให้มันเข้าใจได้ จะให้มันมาประยุกต์ในทางประวัติศาสตร์ก่อน แล้วก็จึงมาถึงเรื่องของ การปฏิบัติ.

การศึกษาเรื่องไม่มีตัวตน

จำต้องอนุโลมตามความรู้สึกสามัญสำนึกก่อน

ทีนี้ก็จะนึกกันออกไปถึงข้อที่ว่า **พุทธศาสนายอมรับทั้งว่ามีตัวตน แล้วก็ยืนยันทั้งในข้อที่ว่าไม่มีตัวตน.** เราจะถือว่าพุทธศาสนาพูดอย่างไรกันแน่, นี่พูดอย่างไรจึงจะไม่ขัดกันกับข้อที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสชวนคนหนุ่มพวกนั้นว่า มาหาตนกัน. ท่านตรัสชวนคนหนุ่มพวกนั้นว่า “มาหาตนกันนา, มาแสวงหาตนกันนา”; มันก็มีปัญหาที่ว่า เขามีความสนใจขึ้นมาอย่างไร? แล้วท่านใช้โวหารอย่างนี้ว่า “มาหาตน” นี่มัน

เป็นโฆหารชั้นไหน ? เราจะต้องถือว่าคนหนุ่มที่เป็น **ชาวบ้านธรรมดา** กลุ่มนั้น เขา ก็ต้องมีการศึกษา **ได้รับการอบรมสั่งสอนในทางลัทธิศาสนา** ว่ามีตัวตนเป็นแน่นอน ตามธรรมเนียม ตามแบบของบุคคลทั่วไปในยุคนั้น ; ฉะนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าท่าน ตรัสว่า มาหาตนกันซิ พวกนั้นยินยืรับทันที ยินดีที่จะสละแก้วแหวนเงินทอง ที่ผู้หญิง คนนั้นเขาขโมยไป. เขาคงจะรู้สึกตัวตน ๆ ที่เราเคยรู้เคยได้ยินได้ฟังกันมาก่อนนั้นแหละ เราจะได้พบกันคราวนี้แหละ โดยคุรุคนนี้จะเป็นผู้ช่วยให้พบตัวตน ; ฉะนั้น จึงมายอมให้ทำการแสวงหาตัวตน.

ทีนี้ เมื่อมีการแสวงหาตัวตนกันเข้า กลับพบว่าไม่มีตัวตน ก็เป็นเรื่องที่น่าหัววิ ; เพราะว่าจุดหมายของการแสวงหานี้คือความไม่มีตัวตน, หรือจะพูดว่า “หาตนดีกว่า ก็หาจนพบว่าไม่มีตัวตน หรือจะเลยไปถึงว่า ผีก็ตนดีกว่า ก็ผี ๆ ๆ จน ตนมันหมดไป นั่นแหละผีก็ตน ; ฉะนั้น คำว่า “ได้ตนมา” หรือได้สิ่งที่ดีที่สุดที่ตน กว่าจะได้นี้ ก็กลายเป็นความจริงที่ว่าไม่มีตัวตน. พุทธสัน ๆ ก็ว่า หาตนจนพบ แล้ว เอาสิ่งที่พบสูงสุดนั้นแหละมาเป็นตัวตน ; เช่นว่าพบความไม่มีตัวตน จนจิตไม่มีความ ยึดมั่นถือมั่นก็เลยบรรลุนิพพาน ไม่มีความทุกข์เลย ก็เอานี้เป็นตัวตน มันก็เป็นได้.

ในขั้นแรก มันก็เป็นได้ ก็ **เอานิพพานเป็นคน** โดยมากหมายไว้ หรือ โดยยังไม่เข้าใจถึงที่สุด ; ฉะนั้น การปฏิเสธครั้งสุดท้าย ใน **พระคัมภีร์ทางพุทธศาสนา** ก็คือ ปฏิเสธ **นิพพาน** นั่นแหละว่า **ไม่ใช่ตน**, ไม่ใช่ตนของนิพพาน, ไม่ใช่นิพพาน เป็นตนของเรา, ไม่ใช่นิพพานเป็นตนของนิพพาน, ตนของเราก็ไม่มี ตนของนิพพาน ก็ไม่มี ; นี่การพบตนก็พออย่างนี้, **ผีก็ตน** ก็คือผีก็ตนรู้สึกอย่างนี้ ; ทำตนให้เป็น ที่พึ่งของตน ก็เป็นคำพูดสมมติไปทันทีว่า เอาตนสมมตินี้มาเป็นตน เอามาเป็นที่พึ่ง ของตน ความดับทุกข์หรือนิพพานก็เป็นของสมมติว่าเป็นตน.

เราไปแยกเอาเองเถอะว่า ในประโยคไหนพระพุทธเจ้าท่านตรัสอย่างทวิฐ- รมมิกโฆหาร พุทกับชาวบ้านธรรมดา ; ถ้าอย่างในสมัยนี้ ก็เรียกว่าคำพูดประเภท

โฆณาชวนเชื่อ. ถ้าพูดประเภทชวนเชื่อนี้ ไม่ต้องอาศัยความจริงทุกกระเบียดนิ้ว มาพูด; มันเป็นความมุ่งหมายให้เกิดความสนใจแล้วติดตามไป ติดตามไป จนกว่าจะถึงที่สุดของเรื่องนั้น. ฉะนั้น การที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสในบางประโยคกับบุคคลบางคน ในบางครั้ง นั้นก็ว่า **มีคน** เป็นการพูดกันอย่างหยาบๆ มิใช่อย่างละเอียด หรือมิฉะนั้น ก็คล้าย กับเคยไปถึงกับว่า เอาสิ่งสูงสุดที่ดีที่สุดมาเรียกอย่างว่ามีตัวตน สำหรับคนพวกนี้ อย่าง ชลไปทีก่อน; เพราะว่าทุกคนรักตน ยิ่งกว่าสิ่งใดหมด; ถึงแม้พระพุทธภาษิตก็มี ว่า **“ไม่มีสิ่งใดเป็นที่รักเสมอด้วยตน”**. ฉะนั้น คนหนุ่มเหล่านั้น พอได้ยินว่าแสวงหาตน อย่างนี้ เขาก็สมัครเต็มที เพราะว่ารักตนเหลือประมาณ อยากจะให้ตนปรากฏเด่นชัด ออกมา อยู่ในความรู้สึกของเรา อยู่ในความยึดครองของเรา เป็นความสุขอะไรของเรา. นี่เรื่องของตน หรือมิใช่ตน ที่พูดกันไม่รู้จบจกกันนั้น มีใจความของเรื่องเพียงเท่านี้.

มีปัญหาว่า ถ้าไม่มีตน ทำให้หมดกำลังใจ ต้องพิจารณาให้ถูก

ที่นี้ ปัญหาที่ตามมาเป็นปัญหาย่อยข้าง ๆ สำหรับพวกเราเดี๋ยวนี้ มันก็เกิดขึ้นอีก; อย่างคุณอาจจะกำลังนึกหรือสงสัยอยู่ว่า ถ้าเราไปถือว่าไม่มีตนอย่างนี้ มันก็เป็นเรื่อง ล้มละลาย ยิ่งกว่าการล้มละลายใดๆ หมด คือจิตมันจะไม่มีกำลัง ไม่หวังอะไร ไม่ต้องการ อะไร มันก็ไม่ทำอะไร มันก็จะไม่เรียนอะไร หรือไม่ทำอะไรเอาเสียเลย. แล้วบางคน ก็ถือว่าคำสั่งสอนข้อนี้ ในพระพุทธศาสนานี้เป็นอันตรายแก่บ้านเมือง เป็นอันตรายแก่ ประเทศชาติ เพราะจะทำให้คนไม่ทำอะไร ไม่ต้องการอะไร ไม่ทำอะไร หรือว่าไม่มี กำลังใจจะทำอะไร.

นี่คุณจะโทษใคร : จะโทษหลักพระพุทธศาสนา ที่มีอยู่อย่างนี้, หรือจะ โทษว่าพระพุทธเจ้าตรัสไว้ไม่มีประโยชน์อย่างนี้, หรือจะตำหนิว่าเอาเรื่องที่ไม่ควรพูดมา พูด ซึ่งผมถูกคำอยู่ตลอดเวลาหลายปีมาแล้ว ว่าเอาเรื่องที่ไม่ควรจะพูดมาพูด มาเปิดเผย อย่างนี้; ก็ลองคิดดูเถอะ มันก็เป็นประยุกต์เหมือนกัน คือเขาต้องผ่านไปให้ได้ เกี่ยวกับ

ซ้อน. ผมยืนยันเต็มที่เลยว่ามันไม่ใช่อย่างนั้น; ความรู้เรื่องไม่มีตัวตนนี้ไม่ได้ทำอะไรให้หมดความหมายที่ จะทำการทํางาน. ความรู้ที่รับรู้กันจริงแล้ว จะทำให้ทํางานสนุก ทํางานไม่เห็นเหนื่อย หรือว่าทํางานอย่างไม่เห็นแก่ตน เป็นการทำงานที่ประเสริฐกว่า, แล้ว ความรู้ที่มันประเสริฐที่สุด ตรงที่ว่าจะนำมาซึ่งสันติภาพแก่มนุษย์.

มนุษย์จะไม่มีสันติภาพ ทั้งโลกและตลอดกาลนิรันดร์; ถ้ามีตัวตนจกแล้ว ไม่มีสันติภาพได้ ก็พอเกิดขึ้นเท่านั้น ในภายในของคน ๆ หนึ่งก็ไม่มีสันติสุขแล้ว เพราะพอยึดถืออันนี้เป็นหลัก มันเห็นแก่ตน เห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นศัตรูอนันตภาพของมนุษย์. ความเห็นแก่ตัว เป็นสิ่งที่เลวร้ายที่สุดของมนุษย์ ทำให้เกิดความโลภ ความโกรธ ความหลง แล้ว ทำให้เคียดแค้นกันไปทั้งโลก ตลอดกาลนิรันดร์เหมือนกัน. ถ้าเข้าถึง อนัตตา โดยถูกต้อง ต้องใช้คำว่า “โดยถูกต้อง”; คุณต้องซัดไว้ว่าโดยถูกต้อง เพราะมันโดยผิดก็ไม่ได้; ถ้าเข้าถึงความรู้เรื่องอนัตตาโดยถูกต้อง จึงจะมีผลที่ทั้งส่วนบุคคลและส่วนรวมของสังคม.

ที่ว่า โดยไม่ถูกต้อง นั้น คือโดยมิฉันทิปฏิบัติ โภยอันธพาลนั้น เหมือนพวกจิตว่างอันธพาลนั้น เขาว่าเอาอย่างนั้นไม่มีเหตุไม่มีผล, ว่าจิตว่างแล้วมันก็กอบโกยเห็นแก่ตน ไม่ต้องถือธรรมอะไรเมื่อจิตว่าง. ที่แท้ถ้าจิตว่างแล้ว ทำอย่างนั้นไม่ได้ เพราะจิตมันว่างจากความเห็นแก่ตน ว่างจากความหมายมันว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของตน ฉะนั้นจิตว่างมันทำอย่างนั้นไม่ได้ จะทำได้แต่ที่ถูกต้อง บริสุทธิ์ งดงาม เป็นธรรมอะไรนั้น. แต่ก็มีพวกจิตว่างอันธพาล ที่เข้าใจคำว่าจิตว่างผิด ที่เขาไปเขียนค่าเขียนล้อ ว่าพอจิตว่างก็จะไม่ทำอะไรที่เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ อย่างนั้นก็อย่างเดียวกัน หรือความหมายเดียวกันกับที่ว่า ถ้าเห็นอนัตตาแล้วก็จะไม่ทำอะไร ที่เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง หรือแก่ผู้อื่น. นี่ในที่สุดมันก็เหลือการค้างอยู่ เป็นสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ สำหรับผู้ที่ไม่ถึง : ความรู้ไม่ถึง, สติปัญญายังไม่ถึง ก็ยังมีตัวตนอยู่เรื่อยไป.

เรื่องมันเกิดเหลืออยู่ว่า ต้องทำให้เข้าใจ ทำให้เข้าถึง ทำให้มองเห็น นับตั้งแต่ข้อเท็จจริงอันแรก ว่าไม่มีอะไรที่ควรเรียกว่าตัวตน, แล้วข้อเท็จจริงอันที่สอง ก็คือว่า เมื่อคนมีความรู้สึกถึงขั้นนี้แล้ว จะไม่มีความทุกข์เลย, แล้วข้อเท็จจริงอันที่สาม ต่อไปอีกก็คือว่า เขาจะเป็นคนที่ทำประโยชน์ผู้อื่นได้มากที่สุด เพราะไม่มีความเห็นแก่ตัว. เรื่องที่เราจะประยุกต์ ก็ควรจะเป็น ๓ ข้อนี้ คือ :-

ข้อที่ ๑. ทำการศึกษาในภายใน จากความรู้สึก โดยตรงในภายในทุก เรื่องทุกราว จนเห็นว่า อ้อ, นี่มันเป็นธรรมชาติปรุงแต่งของจิต เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า ตัวตน เป็นมายา; แต่เมื่อไม่รู้ว่าเป็นมายา มันก็ยึดมันเป็นตัวตน เราก็เป็นทุกข์อยู่ทุกที ที่มันเกิดขึ้น จนถึงกับพูดได้ว่า ทุกทีที่ตัวตนเกิดเป็นความรู้สึกขึ้นมา แล้วเราก็ต้อง เป็นทุกข์ทุกทีเหมือนกัน.

ข้อที่ ๒. อาการอย่างนี้ไม่มีประโยชน์ที่จะอ่านจากหนังสือ หรือว่าฟังผมพูด หรือเชื่อตามคนอื่น ไม่มีประโยชน์เลย; พอมาถึงขั้นนี้ ต้องกำหนดเอาที่ความรู้สึก ในภายใน ความรู้สึกชนิดนี้ เป็นตัวตนที่ตรงไหน แล้วเกิดขึ้นมา แล้วมันเสถียร อย่างไร. นี่เรียนจากข้างในนี้ แล้วประยุกต์ต่อไป ก็คือว่า คอยเฝ้าดูว่า เมื่อไม่ เกิดความรู้สึกอันนี้ ทำไมมันจึงรู้สึกสบาย สบายบอกไม่ถูก, หรือมันกลักรู้สึกอยู่ด้วย ความรู้สึกอันนี้ พอเราสลัดออกไปได้ มันก็สบายบอกไม่ถูกอีกเหมือนกัน, ความไม่มี ตัวตนอยู่ในจิต มันสบายบอกไม่ถูก.

ข้อที่ ๓. ถึงข้อที่เกี่ยวกับผู้อื่น คนที่มีจิตอย่างนี้ เอาตัวเองเป็นหลัก ก็แล้วกันว่าจะขี้เกียจไหม, จะนอนเสียไหม, หรือว่าเมื่อไม่มีตัวตนนี้แล้ว มันจะมีเมตตา กรุณาต่อผู้อื่น โดยอัตโนมัติ. เช่นพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ทั้งหลาย ท่านก็ไม่ได้ ขี้เกียจ ไม่ได้นอนเสีย ไม่ได้เห็นแก่ความสุขส่วนตัว มันมีกำลังอะไรอันหนึ่ง คือ กำลัง ที่ว่างจากตัวตน นั้นแหละ เชื่อเชิญท่านไป ช่วยทำประโยชน์แก่ผู้อื่น; พุทธอย่าง สัมปรายิกโฆหารสูงสุด ก็ต้องบอกว่าความว่างนั้นแหละคือเมตตากรุณาสูงสุด.

ผมเคยพูด แต่ทุกคนไม่มีใครเข้าใจ รวมทั้งคนชั้นครูบาอาจารย์; แม้พวกฝรั่งชั้นครูบาอาจารย์เขาก็ไม่เข้าใจ เมื่อพูดว่า ความว่างนั้นแหละคือเมตตากรุณาถึงที่สุด; เพราะเขาพูดว่าต้องมีคน ๒ คน คนหนึ่งเมตตาและอีกคนหนึ่งรับการเมตตา มีทั้งสองคนสองตัว จึงจะมีเมตตาขึ้นมาได้ และรักใคร่อะไรกันให้ถึงที่สุด. นี่ก็ไปตามแบบนั้นแหละ: มีตัวตน; แต่เราบอกว่า พอว่างจากตัวตนเป็นสัจธรรม จิตเข้าถึงสัจธรรมนี้ ความเห็นแก่ผู้อื่น ความรักผู้อื่นนั้นเป็นอัตโนมิติ แล้วถึงที่สุด นี่ก็ไม่มีทางจะพิสูจน์; เพราะว่าเขายังไม่หมดกิเลส เราก็ไม่ทำให้เขาเข้าใจได้ ในเรื่องของกรรมกิเลส ก็ได้แต่ฝากไว้. เรื่องนี้จึงได้ฝากไว้ ให้พวกคุณเอาไปคิดดูก็แล้วกัน : พอไม่เห็นแก่ตัวเมื่อไร นั่นแหละคือเมตตาถึงที่สุด; นี่เรียกว่าเรื่องตัวตน หรือมิใช่ตัวตนนี้ มันเกี่ยวพันกันจนกระทั่งถึงเรื่องสันติภาพ สันติสุข ของมนุษยชาติ ก็มนุษยทั้งหมด.

สรุปความกันเสียทีดีกว่า ไปสังเกตดูให้ดีว่า ที่เราจะต้องพูดตามความรู้สึก หรือ พูดกับคนที่ยังมีความรู้สึกแบบมีตัวตน ก็ต้องพูดว่ามีตัวตน; เราก็อยู่ในพวกนั้น และเราก็ไม่อาจจะมองเห็นความจริงหรือข้อเท็จจริงอะไร ของพวกที่หมดกิเลสค้นหาได้ จึงต้องพยายามต่อไป ตามที่ท่านแนะไว้ ว่าให้พิจารณาอย่างไร จึงจะเห็นว่า อ้าว, มันไม่ใช่ตัวตน มีแต่การปรุงแต่งของ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ ธาตุวิญญาณ หรือว่าธาตุรูป ธาตุเวทนา ธาตุสัญญา ธาตุสังขาร ธาตุวิญญาณ เป็นต้นแล้วก็เลยเป็นเรื่องสูงสุดในพุทธศาสนาไป.

เดี๋ยวนี้ผมก็จะกำลังทำผิดก็ได้ ก็ทำผิดตรงที่ว่า เอาเรื่องสูงสุดมาพูดเป็นเรื่องเบื้องต้น และพูดแก่พวกคุณที่กำลังจะเริ่มการศึกษาอย่างนี้; แต่ผมก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร เพราะเรื่องมันเนื่องกัน แยกกันไม่ออก. คุณจะทราบหรือไม่ทราบก็ตามใจ ตามข้อเท็จจริงแล้วมันไม่ได้มีตัวตน; แต่เดี๋ยวนี้คุณก็มีความรู้สึ้อย่างคนธรรมดาสามัญ ก็ว่ามีตัวตน ก็ต้องสอนกันต่อไปว่า ให้รักตน ให้พยายามช่วยตน ถอนตน เหมือนกับ

ที่หมายมั่นปั้นมือไว้ : จะเล่าเรียน จะประสบความสำเร็จในการเรียน ในการทำงาน ในการเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ. แต่ถ้ามันเป็นทุกข์เพราะเหตุนี้แหละก็ รับผิดชอบเรื่องนี้ : สนใจเรื่องที่มีหมายมั่นเป็นตัวตน, แล้วก็รับผิดชอบต่อประโยชน์ให้ได้ ตรงที่ว่า ถ้ายังมีตัวตนอยู่ ก็ช่วยตัวตนให้ได้เสียก่อน.

เดี๋ยวนี้ อยากจะไปช่วยพวกชนกรรมาชีพกันใช่ไหม? ช่วยตัวตนได้หรือยัง? ลัทธิที่มันทำให้เกิดแบ่งแยกเป็นนายทุน เป็นชนกรรมาชีพอะไรนี่ ก็ดูเอาเถอะ มันก็คือเรื่องตัวตนทั้งดุ้น แล้วเรายังไม่รู้ที่เราอยู่ที่ไหนสักที; เรามีจุดยืนอยู่ตรงไหนก็ไม่รู้, ตัวตนของเรา เราก็ก็นั่งจิก ยังแก้ปัญหามาของตัวเองไม่ได้, แล้วก็จะไปช่วยผู้อื่น มันก็เป็นเรื่องน่าหัวฟ่อ ๆ กันกับที่พูดว่า คนหนุ่มพวกนั้นเขาจะไปตามหาผู้หญิง ไม่ตามหาตัวเองให้พบเสียก่อน.

ขอให้หันกลับมาสำหรับจะทะเลาะกันในเรื่องนี้เสียที ว่า ถ้าพูดอย่างทฤษฎี-ธัมมกโฆหาร ตัวตนมี; แต่พูดอย่างสัมปราคโฆหาร ตัวตนไม่มี ให้รู้จักเสียทั้งสองอย่าง. นี่เป็นการประยุกต์ลัทธิคำสอนเรื่องอัตตา เรื่องอนัตตา อย่างดีที่สุดอยู่ที่ตรงนี้. วันนั้นก็กล่าวไว้เพียงหลักใหญ่ ๆ ที่เป็นใจความสำคัญ ซึ่งมีอยู่อย่างนี้ รายละเอียดปลีกย่อยนั้นมียื้อมาก ไปติดตามศึกษา แล้วจะค่อย ๆ เข้าใจยิ่งขึ้นไปตามลำดับ.

เวลาสำหรับพูดหมดแล้ว เหลืออยู่เป็นเวลาสำหรับถาม ฉะนั้นถ้าใครมีความสงสัยจะถามอะไรก็ตามได้ ในขอบเขตของประเด็นที่ว่า ตัวตนหรือมิใช่ตัวตน.

คำอธิบายตอบปัญหา

(ถาม) ที่อาจารย์บอกว่า คนที่ละตัวตนได้จะช่วยเหลือสังคม ไม่เห็นแก่ตัว เห็นแก่ประโยชน์ของคนอื่น แล้วจะเอาอะไรมาคิดว่า คนที่กระทำตัวเพื่อเห็นประโยชน์แก่สังคม ไม่มีตัวตน อย่างเช่นพวกที่ไปช่วยเหลือชนบท ไปช่วยเหลืออะไรต่ออะไร ทำเพื่อคนอื่นทุกอย่าง แล้วเราจะบอกได้อย่างไรว่า เขายังมีตัวตนอยู่ ที่อาจารย์ว่ามีตัวตน.

(ตอบ) อ้าว! คนที่มีตัวตนนั้นก็อยากได้ หรือประสงค์อะไรหลายๆอย่าง ตามอำนาจของสิ่งที่เรียกว่าตัวตน คือความรู้สึกที่เป็นตัวตน ที่เป็นมายา; ถ้าเรามีความรู้สึกตามธรรมชาติตามขั้นรุนแรงในเรื่องตัวตนอย่างนี้ เราก็จะหมกมุ่นมันมึนมาก ในเรื่องกิน กินอย่างวิเศษเลย, แล้วก็หมกมุ่นมันมึนมากในเรื่องกาม ในเรื่องกามารมณ์, แล้วก็อันสุดท้ายก็หมกมุ่นมันมึนมากในเรื่องเกียรติ แล้วเราก็เอาตัวตนแบกเกียรตินี้ไปช่วยกลุ่มไหนก็ได้ ที่เขาถือว่าควรจะช่วย. ถ้าว่าไปช่วยชนกรรมาชีพด้วยตัวตนที่แบกเกียรติไปนี้ ก็เรียกว่าไปช่วยอำนาจของตัวตน; แต่ถ้าว่าไปช่วยความรู้สึกผิดชอบชั่วดี เมตตากรุณาอันบริสุทธิ์ ก็เรียกว่า ช่วยความไม่เห็นแก่ตน อย่างเดียวกับที่พระพุทธเจ้า ท่านทรงลำบากเหลือประมาณ ไปช่วยเหลือสัตว์ทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น การช่วยก็เกิดมีอยู่เป็น ๒ ชนิด : ในจิตใจ ไปช่วยด้วยอำนาจแห่งตัวตน แม้ตัวตนอย่างนี้ อย่างมีเกียรตินี้มันก็อย่างหนึ่ง, ช่วยด้วยความไม่เห็นแก่ตัว แต่เห็นแก่ความอุดมสมบูรณ์ หรืออะไรก็มีอยู่อีกอย่างหนึ่ง.

นี่ ตัวเองไปช่วยหรือไปทำหน้าตา ตัวด้วยความรู้สึกอย่างไร ตัวเองก็รู้อยู่ คนอื่นไม่ควรจะไปบอก หรือบอกไม่ได้ เพราะมันเป็นความรู้สึกส่วนตัว; ฉะนั้น เราก็ทดสอบตัวเองดู ที่เราจะทำอะไรในเรื่องการเมือง หรือเรื่องอะไรต่างๆ ของโลก ช่วยโลกอะไรนั้น มันทำด้วยอะไร. เราอาจจะหวังถึงว่า ช่วยโลกทั้งโลกก็ได้มา ไม่ใช่เฉพาะช่วยชนกรรมาชีพ แต่มันด้วยความรู้สึกนึกคิดของอะไร; ถ้าของตัวตนมันก็ของตัวตนนั่นแหละ ถ้าของตัวตนมันชัดๆ หนักเข้า มันก็ไม่กึกกัลลทายเหมือนกัน ไม่กัลลทาย ไม่กึกกัลลทาย เสียสละ. ถ้ามันเป็นเรื่องจริงเรื่องจริง มันก็มีประโยชน์ไปตามแบบของผู้มีตัวตน เขาเรียกว่าดี; แต่ถ้าว่ามันอยู่เหนือความมีตัวตนละก็ มันเหนือดี มันดีไม่เกี่ยวกับว่าดี ไม่เกี่ยวกับเกียรติ ไม่เกี่ยวกับอะไรหมก.

จะต้องเข้าใจคำพูดนี้ให้ดีๆ ว่า พระพุทธเจ้าท่านไม่ได้ทำอะไร เพื่อดี หรือเพื่อเกียรติ หรือเพื่อบุญ หรือเพื่อกุศล; แรกศึกษาอาจจะไม่เข้าใจเหล่านี้ก็ได้

ว่าท่านเหล่านั้น ไม่ได้ทำเพื่อบุญ เพื่อกุศล เพื่อดี เพื่อเกียรติ เพื่อตัวตนอะไรใน
 ที่นี้เราไม่เห็นแหละ ถ้ามีตัวตน จะทำเพื่อดี เพื่อบุญ เพื่อกุศล เพื่อเกียรติ เพื่ออะไร ซึ่ง
 เขามาเป็นของกูทั้งนั้น เป็นเกียรติของกู เป็นบุญกุศลของกู เป็นความดีของกู; มีแต่ต่าง
 กันอยู่. แล้วทำไปในโลก ทำไปตามมาตรฐานอย่างโลกๆ ในความหมายอย่างโลกๆ
 มันก็ได้ผลอย่างโลกๆ คือได้ดีได้เกียรติได้อะไรก็สุดแท้.

ที่นี่ ถ้าว่าช่วยได้จริง มีสติปัญญาเพียงพอมันก็จริง ก็ควรจะสรรเสริญว่ามันจริง
 ถูกต้องแล้วอย่างโลกๆ นี่. แต่ส่วนมาก ถ้ามันกลักรู้สึกอยู่ด้วยตัวกู แล้วเป็นคนหนำใจ
 ก็ไม่มีสติปัญญาเพียงพอ ที่จะแก้ปัญหาต่างๆ อันลึกซึ้งนี้ได้; ใครเคยเห็นคนพวกไหน
 ผู้นำประเทศไหนที่เต็มปรีด้วยตัวตนนี้ ช่วยแก้ปัญหาใดๆ ในโลกได้.

ถ้าจะ แก่ได้แท้จริง ต้องประกอบด้วยธรรม คือไม่เห็นแก่ตัว; ถ้าแก่ได้
 เพียงแต่ห่วงประโยชน์ของตัว เพื่อบรรลุของตัว เพื่ออะไรของตัว นี่มันก็ยังไมจริง
 มันยังเป็นเรื่องโลกๆ. เรามานึกถึงพระโพธิสัตว์, พระโพธิสัตว์นั้นไม่ใช่พระพุทธเจ้า
 และไม่ใช่พระอรหันต์; มีอุทมคติช่วยผู้อื่น โดยไม่เห็นแก่ชีวิตของตัว เป็นอุทมคติพระ
 โพธิสัตว์; ฉะนั้นเป็นผู้มีตัวตนอย่างดี ไม่ใช่เป็นผู้พ้นจากตัวตน. ที่เรียกว่าพระโพธิสัตว์
 สูงสุดจะเป็นพระพุทธเจ้าแล้วนั้นแหละ ยังมีตัวตนนะ แล้วก็มีความดีที่สูงสุด เพราะ
 เขาฝึกฝนมาเช่นนั้น; จะช่วยผู้อื่นโดยไม่มีความหมายแห่งชีวิตของตน. บางทีจะ
 ช่วยอย่างมลายก็ ได้ เพราะเขาผลเพียงแค่ว่าไม่เห็นแก่ตนเท่านั้น อาจจะทำได้
 มลายได้ประโยชน์น้อยก็ได้; แต่มันได้ประโยชน์มากตรงที่ว่าส่วนตัวเขานั้น ก็ไม่เห็น
 แก่ตน จะทำลายความรู้สึกว่าตนนี้; อย่างนี้ก็เรียกว่าเป็นอุทมคติแบบโพธิสัตว์ ก็ยังมี
 ตัวตนยึดมั่นในความดี.

นี่เราอยู่ในพวกไหน ก็ไปทดสอบเองเถิด. ถ้าเรียกด้วยตัวตนก็ทำความดี
 ได้มากที่สุด; และไม่มีตัวตนมันก็พ้นไป หรือจะตั้งจิตว่าเป็นศรัทธาชนิดหนึ่ง อีก

แบบหนึ่ง ไม่ใช่ตีตามความหมายที่ใช้อยู่ในโลกนี้. เราได้รับการสั่งสอนอบรมให้เห็น แก่นมาตั้งแต่เล็กแล้ว; ไปกikutu : ทั้งแต่เล็ก ถึงแก่อโตมทั้งหลายจะแก่อโตมให้เห็น แก่น มีตัวคน มีของกู มีตัวกู กระทั่งว่ามีตัวกูใหญ่ออกไป ใหญ่ออกไปเป็นบ้านเมือง ของกู เป็นประเทศของกูก็ได้; นี่เขาไม่ได้ถือว่าผิด แต่เป็นธรรมดา. ถ้าว่าหมอย มั่นมาก ก็เป็นทุกข์ด้วย; ฉะนั้น ถ้าไม่ต้องเป็นทุกข์ ไม่ดีกว่าหรือ แล้วก็ทำ ประโยชน์ได้เหมือนกัน หรือ ถ้าประโยชน์ได้เล็กกว่า ฉลาดกว่า.

คนที่เลือกเข้าตาในความหมายแห่งตัวคนนั้นมีหวังทำผิด ก็ทำไปอย่างมธุระลุ คุดัน แม้จะทำเพื่อประเทศชาติ ก็ทำอย่างมธุระลุคุดัน; ถ้าทำอย่างมีสติปัญญา นูตามสว่าง แล้วจะรู้ว่า ควรทำอย่างไร, แล้วก็รอกไปได้อย่างไร.

ขอให้พิจารณาตนเองในส่วนนี้ ว่าทำประโยชน์สังคมนั้น ทำด้วยหมายมั่นเป็น ตัวคนของตนก็ได้ ถือเป็นเรื่องเกียรติ, หรือจะหมายมั่นเพื่อธรรมะอันบริสุทธิ์ ความ ยุติธรรมอันบริสุทธิ์ หรืออะไรก็ได้. แต่ขอให้มันจริงนะ อย่าให้มีเล่ห์กลกันอยู่ ในแก้วความยุติธรรมอันบริสุทธิ์; เราต้องการจะเป็นพระเจ้าผู้สร้าง ความยุติธรรมขึ้นมา นี้มันก็ตัวคนเบ๊ยเรือ.

ใครมีปัญหอะไรอีก ไม่เข้าใจตรงไหนถามอีกก็ได้ ในข้อเดียวกันนี้.

(ถาม) อยากจะเรียนถามท่านอาจารย์ที่ท่านอาจารย์กล่าวว่าหากคนคิดว่า เรียบป๊ะจะไม่มีความนั้น อยากทราบว่าหมายความว่าอย่างไร ?

(ตอบ) เมื่อตะก็ก็พูดไปแล้ว . คุณคงจะไม่เข้าใจ ก็คือพระพุทธเจ้าท่าน ขวนขวายพวกหนึ่ง ว่าอย่าไปเที่ยวหาผู้หญิงเลย มาหาตนกันดีกว่า แล้วคนเหล่านั้นเขาก็สมักร, แล้วก็มาหาตน จนพบว่า โดยแท้จริงนั้น สิ่งที่เราเรียกว่าตัวคนมันไม่มี.

ถ้าตนมันไม่มีแล้ว ตนก็ไม่ได้ถูกผู้หญิงตม; เพราะคนหนุ่มเหล่านั้นเขาโกรธจกัว่า ผู้หญิงตมเขาออกไป. นี่เพราะเขารู้ขึ้นมาว่าโดยเนื้อแท้เขาก็ไม่มีตน หรือเห็นว่าของที่ผู้หญิงขโมยไปนั้นมันก็ไม่มีสาระอะไร ไม่ใช่ของตนอะไร ก็พบความจริง ความดี ความไม่มีทุกข์อะไรกว่า แล้วจึงค่อย แต่มันมีความหมายเป็นไม่มีตัวตน.

มาหาตน กันเถอะ แล้วก็พบว่า โดยแท้จริงนั้นตนมิได้มี มันมีแต่ตนโดยสมมติอย่างที่ว่ามาแล้ว ก็ได้พบ “ตนสมมติ”; ว่าเป็นอย่างไร; เมื่อก่อนหน้านี้ไม่พบแม้แต่ตนสมมติ ไม่รู้ว่าตนสมมติ ไม่รู้ว่านี่เป็นตนที่ยึดมันถือมันขึ้นมา จึงเป็นตนขึ้นมา. เคี้ยวนี้ก็พบตนชนิดนี้ เห็นโดยประจักษ์ชัดเลยว่า มันเป็นตนที่สมมติโดยไม่รู้สีกว่า สมมติด้วยอวิชชา; เมื่อพบตนอันนี้แล้วก็พบอันที่ ๒ ว่าโดยแท้จริงแล้วไม่มีสิ่งใดที่ควรจะเรียกว่าตน. นี่จึงสรุปความว่า หาดตนไป หาไปๆ จนพบว่า อ้าว, โดยที่เห็นมันไม่มีตน นี่ก็คือนิพพานความจริงของสิ่งทั้งปวง.

คนหนุ่มหนุ่มนั้นกำลังหลงอยู่ด้วยตัวตน หรือของตน เจ็บแค้นอยู่ด้วยการที่ตัวตนมันถูกลอกถูกลวง นั่นจึงมีความทุกข์ เป็นผู้มีทุกข์; ถ้าความรู้สึกลักษณะนั้นยังอยู่มันก็มีความทุกข์ คือเดินก้าวหน้าไปเรื่อย ไหลไปไม่มีที่สิ้นสุด พอมาเห็น อ้าว, ว่านี่ไม่มี ไม่มีอะไร ไม่มีอะไรเป็นสาระจริง แล้วก็บวช แล้วก็ถูกส่งไปส่งสอนลัทธินี้ต่อไป. ตามเรื่องราวเป็นอย่างนั้น เลยกลายเป็นการได้สิ่งที่จริงที่ติ ที่ควรจะได้ ที่มีประโยชน์ใหญ่หลวงแก่ตนเอง และแก่เพื่อนมนุษย์.

ขอให้อธิบาย คำพุทธประโยคนี้เป็นสัมปราคิโวรารอีกเหมือนกัน คือคำพุทธประโยคที่ว่า “หาดตนจนพบว่าตนไม่มี” นี่มันเป็นคำพุทธแบบสัมปราคิโวราร; ถ้าเป็นทฤษฎีธรรมิกโวราร ก็พบตนอะไรที่ติกว่า ที่ว่าได้ไปสวรรค์ได้ไปอะไร ติกว่าผู้หญิง อย่างนี้ก็ไม่ได้ แต่ว่าพระพุทธเจ้าท่านไม่สอนเพียงเท่านั้น ท่านไม่ตรัสในรูปนั้น.

(ถาม) นิพพานโดยมีตัวตนนี้ หมายความว่าอย่างไร? แล้วอีกกรณีหนึ่งที่ท่านอาจารย์บอกว่า การที่ไม่มีตัวตน แต่มีการสลายเป็นธาตุดิน น้ำ ลม หรือไฟ นี่จะไม่ใช่เป็นการแสดงว่า เราคิดว่าธาตุเหล่านี้มีตัวตนหรือเปล่า?

(ตอบ) ถ้าจะไปกันใหญ่แล้ว. นิพพานนั้นจะมีคนพวกอื่นต่างหากเขาถือว่า นั่นแหละตัวตนไปเข้าถึงนิพพาน แล้วก็อยู่กับนิพพานนั้นนิรันดรไปเลย นั่นเป็นตัวตน; แต่พุทธศาสนา ไม่ได้สอนอย่างนั้น. นิพพานคือภาวะอันหนึ่ง ที่ไม่มีความทุกข์เลย จะมาปรากฏแก่จิต เมื่อจิตนั้นหมดความยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตน ในสิ่งใดก็ตาม. นิพพานชนิดที่เป็นตัวตนหรือมีตัวตนนั้นเอาไว้ให้พวกอื่นเขา; แต่พวกพุทธบริษัทเรา นิพพานคือดับเห็ณสันทิ แห่งความยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตน ไม่ทุกข์ไม่ร้อน เพราะตัวตนอีกต่อไป นี้เรียกว่านิพพาน.

แล้วที่ว่าคน มนุษย์นี้ไม่มีตัวตน ก็คือเกี่ยวมัน เป็นเรื่องจักรอะไร อันหนึ่ง ที่ประหลาดที่สุด ประกอบขึ้นมาด้วยธาตุหลาย ๆ ธาตุ แล้วแต่ละสิ่งถึงธาตุ หมวดที่มีชื่อว่าอะไร เช่นธาตุ ๖ มีชื่อว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ วิญญาณ ๖ ธาตุประกอบกันอยู่ ออกมาเป็นรูปเป็นร่างมีความรู้สึกนึกคิด มีความอะไรต่าง ๆ ได้. หรือเขากล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า มีธาตุ ๕ ธาตุ เป็น ธาตุรูป ธาตุเวทนา ธาตุสัญญา ธาตุสังขาร ธาตุวิญญาณ นี้ก็มี; ให้เห็นว่าเป็นกลุ่มของธาตุ ประกอบอยู่ด้วยธาตุ เมื่อมีเหตุปัจจัยอะไรเหมาะสมแล้วมันก็ประกอบกันอยู่ได้ แล้วก็ทำหน้าที่อย่างนั้นได้ เช่นรู้สึกนึกได้ กินได้ ยาบได้ ถ่ายได้ อะไรได้ ให้เห็นว่าเป็นเพียงธรรมชาติ ตามธรรมชาติ ของธาตุหลาย ๆ ธาตุ ที่มันจะต้องมีกฎเกณฑ์ของมันอย่างนั้น.

ตอนนี้ไม่เห็นเป็นส่วนไหน หรือธาตุอันไหน จะเป็นตัวตนของเราได้ เพราะมันเป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ แล้วมันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของมันเอง. ตัวตนนี้มีเพียงสมมติ เหมือนกับที่เราสมมติว่าเรือนหลังหนึ่ง รอยนคัคันหนึ่ง เรือบินลำหนึ่ง มันเป็นเรื่องสมมติให้แก่กลุ่มของส่วนต่างๆ ที่มันประกอบกันเข้าเป็นสังขาร; แม้รอยนคั

มันวิ่งได้ก็เรียกว่ามันก็ไม่ใช่ว่ามันอะไร มันเป็นกลุ่มหนึ่งของธาตุตามธรรมชาติ ประกอบกันอยู่อย่างถูกต้องตามเหตุผลตามกฎเกณฑ์ของมันเอง. ที่นี้สำหรับคนนี้ มันยิ่งกว่ารถยนต์หลายเท่า แต่ก็ยังมีหลักเกณฑ์เหมือนอย่างไม่มีส่วนไหนที่ควรจะเรียกว่าตัวคน แม้จิตใจที่เป็นวิญญาณธาตุก็ไม่ควรเรียกว่าตัวคน ; ที่พวกอื่นเขาเรียกว่าตัวคนก็ตามใจเขาซิ.

(ถาม) อยากจะเรียนตามอาจารย์ว่า ถ้าสมมติว่า เรายึดว่า ต้องช่วยตัวเองก่อน จึงจะช่วยคนอื่นได้ แล้วเราจะช่วยเขาเมื่อไรได้ เพราะว่าเรายังไม่แน่ใจว่า เราจะช่วยตัวเองได้เมื่อไร. แล้วก็มีอีกกรณีหนึ่งที่ท่านอาจารย์ว่า ทุกคนรักตน แล้วก็ทำเพื่อประโยชน์แห่งตน การที่เราแสวงหาวิมุตตินี้จะถือว่าเป็นการกระทำเพื่อการแสวงหาประโยชน์ใส่ตน ใช่หรือไม่ ?

(ตอบ) ปัญหาข้อแรก มันมีหลักแท้จริงอยู่ว่า เราช่วยเขาได้ในเฉพาะที่เราสามารถเท่านั้น ; ฉะนั้น เราต้องทำให้สามารถในส่วนนั้นก่อน แล้วเราจึงจะช่วยเขาได้ แล้วเราสามารถเท่าไร เราก็ช่วยเขาไว้เท่านั้นไปได้พลาง ๆ. อย่างเช่นนักเรียน นักศึกษาก็ช่วยผู้อื่นตามที่นักเรียนนักศึกษาจะช่วยได้ ต่อไปเป็นนักการเมืองผู้ยิ่งใหญ่ ก็ช่วยเขาได้มากกว่านี้ อย่างนี้เป็นต้น. เรื่องทางจิตใจก็เหมือนกัน เมื่อเรายังไม่เป็นพระอรหันต์ เราก็ช่วยอย่างในขั้นอย่างที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ตามที่เราจะช่วยให้ ; เช่นเราช่วยนะ ให้เขาสวดมนต์ ไหว้พระ นี่จะเป็นอะไรไป มันก็ช่วยได้ นับว่ามีประโยชน์เหมือนกัน ก็ปฏิบัติกันไปตามลำดับ.

ส่วนปัญหาที่ ๒ ที่ว่าทำตนให้หลุดรอดออกไปจากกองทุกข์นั้น ถูกมองในแง่ที่ไขว่กันอยู่กับความจริง คือมองไปว่า เป็นการเอาตัวรอดแต่ผู้เดียว. นี่มันอยู่ในขั้นที่ว่าเราจะช่วยตัวเองให้รอดก่อน แล้วเราก็จะช่วยผู้อื่น ; เหมือนอย่างว่า เราจะต้องหัดว่ายน้ำให้เป็นก่อน เราจึงจะช่วยคนอื่นที่ตกน้ำได้ ไม่ใช่ที่เราเอาเปรียบ หนีไปหาความสุขส่วนตัวที่ไหนได้ ; มันไม่เป็นเช่นนั้น. การที่ **วิมุตติหลุดพ้น** ออกไปนั้น คือการหมดความเห็นแก่ตัว ต่อไปเขาก็ตั้งอยู่เป็นแสงสว่างที่ดี เป็นตัวอย่างที่ดี เป็นอะไรที่ดี ช่วยได้มาก ; ถ้าไม่อย่างนั้นเขาจะช่วยอะไรได้น้อยมาก เหมือนกับคนธรรมดา

สามัญทั่วไป. ฉะนั้น อย่าได้ถือว่า แม้แต่การออกบวชนั้น เป็นการตัดช่องน้อยแต่พอตัว, หรือว่าแม้ว่าการเป็นพระอรหันต์นั้น เป็นการหลีกออกไปหาความสุขส่วนตัว เจตนาธรรมอันแท้จริงไม่เป็นอย่างนั้น.

ทีนี้ ถ้าหากว่ามีบางคนเขาต้องการอย่างนั้น ก็ควรจะถือว่าเป็นสิทธิที่เขาจะทำได้ แต่ก็น้อยเหลือเกิน พระอรหันต์ที่จะไม่เกี่ยวข้องกับใครในประวัติก็น้อยมากหาทำยาก; เพราะว่าการเป็นอยู่ของท่าน เพียงแต่เที่ยวเดินให้คนเห็นเท่านั้น มันก็เป็นประโยชน์เสียแล้ว : เป็นตัวอย่างที่ดี ก็เป็นบุคคลที่แสดงความไม่มีความทุกข์เลยอยู่ที่เนื้อที่ทั่วไปทุกกระเบียดนิ้ว; เพียงแต่คนเห็นเข้ามันก็มีประโยชน์ เขาสนใจ ใต้อตามติดตามเอาอย่าง. แต่แล้วท่านก็ไม่ทำเพียงเท่านั้น ท่านก็ช่วยเหลือเท่าที่จะช่วยได้เหมือนกัน แม้เรื่องเจ็บไข้ได้ป่วยก็ยังช่วยได้; ไม่ต้องมีปัญหาคือในข้อนี้.

(ถาม) คนเราทุกคนที่อยู่ในสังคมทุกวันนี้ เวลาที่จะทำอะไรก็จะมีแรงจูงใจให้ทำอะไรทุกคนไป ซึ่งแรงจูงใจนั้นนั้น ส่วนมากเป็นแรงจูงใจที่มาจากตน ที่ว่าจะให้ตนมีตนมีเกียรติ มีชื่อเสียง มีกิน มีใช้ มีอยู่ด้วยกันทั้งนั้น; เพราะฉะนั้น คนที่จะฝึกทำเพื่อสังคมก็เหมือนกัน ก็ถามองอีกแง่หนึ่งเขาก็เพื่อตนเอง เพราะว่า ถ้าเราทำเพื่อสังคม สังคมดีขึ้น สังคมก็อยู่เย็นเป็นสุขตัวเองก็อยู่เย็นเป็นสุขสบาย แล้วคนที่จะทำเพื่อโลก ก็เพื่อให้โลกนี้ยังอยู่ ก็เพื่อตนทั้งนั้น.

ทีนี้ ผมอยากจะเรียนถามว่า พระอรหันต์ซึ่งพยายามทำความดีเพื่อสังคมอะไรนี้ มีแรงจูงใจอะไรที่ทำให้ท่านทำความดี ก็ว่าทำเพื่ออย่างโน้น เพื่ออย่างนี้ เพื่ออะไร, หรือว่าพระอรหันต์ไม่มีแรงจูงใจ. แล้วผมยังสงสัยว่า แรงจูงใจที่ท่านนั้น จะมีแรงจูงใจ โดยไม่มีตนจะได้หรือไม่? เพราะว่าเท่าที่สังเกต คนที่มีแรงจูงใจที่จะทำอะไรทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อตนทั้งนั้น แม้กระทั่งคนที่มาทำนั้นก็เพื่อตนเองทั้งนั้น.

(ตอบ) ปัญหาที่ว่านี้เคยถามกันมามากแล้ว นี่คงจะไม่เคยได้ยิน ก็ว่าสิ่งกระตุ้นจูงใจนั้นเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ มิฉะนั้นแล้ว จะไม่เคลื่อนไหวจริงๆ

มันต้องมีสิ่งกระตุ้น จะเป็นประเภท *motive* โดยตรง หรือจะเป็นพวก *inspiration* ร่องๆ ลงมาอะไรก็ตาม มันต้องมีทั้งนั้น. ทุกคนต้องมีแรงกระตุ้นจิตใจอะไรเหล่านั้น; แต่มันมีอยู่ ๒ ประเภท คือตัวอำนาจของกิเลสก็มี, ตัวอำนาจของความไม่มีกิเลสก็มี; ฉะนั้น เป็นอันว่าคนสามัญทั่วไป แม้จะมุ่งหมายทำประโยชน์อะไรสูงสุดแก่โลกอย่างไร มันก็ตัวอำนาจความมีตัวตน ในระดับใดระดับหนึ่ง กระทั่งระดับที่สูงสุดที่สุด.

ส่วนผู้ที่หมดกิเลส ไม่มีความหมายแห่งตัวตน มันก็มีแรงผลักดันเชื้อเชิญของความไม่มีกิเลส; พอไม่มีกิเลส มันก็ประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา ความรู้, ถ้ามีกิเลสมันก็ยึดอยู่ด้วยอำนาจของกิเลส แล้วมันก็จะทำได้แต่ในขอบวงของกิเลส คือที่กิเลสรู้จักเท่านั้น ทำมากไปกว่านั้นไม่ได้. แม้จะเป็นเรื่องช่วยโลกทั้งโลก มันก็เป็นเรื่องในขอบเขตที่กิเลสรู้จัก หรือของกิเลส ไม่มีเรื่องเหนือโลก คือไม่ช่วยคนให้มีจิตใจอยู่เหนือกิเลสได้. พระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้านั้น ท่านมีจิตใจอยู่เหนือโลก ไม่มีกิเลส ไม่มีพลังงานแห่งตัวตน; เพราะฉะนั้น ก็กลายเป็นเหลือพลังงานแห่งสติปัญญา บริสุทธิ รู้อยู่ในที่ว่าอะไรควรทำ อะไรต้องทำ อะไรมีค่ามาก, ไม่ใช่ไม่รู้ ไม่ได้ทำเพื่อตัวตน แต่ทำไปด้วยแรงผลักดันของสติปัญญา หรือบางทีก็จะเรียกได้ว่าเป็นเพียงความเคยชินของเมตตา กรุณา บริสุทธิ ที่เคยอบรมมามากเหลือเกิน ก่อนแต่ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า. เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว กิเลสหมดแล้ว อะไรหมดแล้ว แต่ความเคยชินอันนี้เหลืออยู่แบบโมเมนตัม ไม่มีแรงงานทำให้เคลื่อนโดยตรง แต่ที่มวลของความเร็วนั้นยังเหลืออยู่ มันก็ไปได้ กว่าร่างกายนี้จะแตกดับลง. นี่พระอรหันต์จึงมีลักษณะของตนเอง คือไม่เหมือนกับปุถุชนที่ทำอะไรก็ทำด้วยอำนาจยึดถือของความมีตัวตน; แต่ท่านก็ทำด้วยแสงสว่างของปัญญา หรือโมเมนตัมของเมตตากรุณา ที่เหลืออยู่มาก ทำให้นั่งอยู่ไม่ได้ หรือจะพูดเอาเปรียบสักหน่อยก็ท่านทำเพื่อ *cxercise* ก็ได้ มันอยู่นิ่งไม่ได้ที่เรา.

(ถาม) ปัญหาเมื่อที่ค้างอยู่ คือว่าความคิดนี้เป็นตัวชี้ให้เห็นว่า เราจะทำพฤติกรรมอะไรต่อไปในข้างหน้า การที่หลายคนเข้ามาศึกษาธรรมะ ก็เพื่อต้องการหลุดพ้นเพื่อตัวเองให้หลุดพ้น; แต่เมื่อพอมาศึกษาเข้าความคิดอันแรกที่ทางศาสนาให้ ก็คือว่าไม่มีตัวตน ฉะนั้นความคิดว่าไม่มีตัวตน มันก็ไปขัดกับพฤติกรรมที่จะมีต่อไปข้างหน้า เพราะเหตุว่าถ้าคิดว่าไม่มีตัวตน เราจะต้องไปทำไม เพื่อสละตัวตน เพราะว่าความคิดมันจะขัดกับการปฏิบัติเพื่อจะตัวตนอยู่แล้ว ไม่ทราบว่าคุณคิดอันนี้จะถูกหรืออย่างไรผมไม่ทราบ ?

(ตอบ) นี่ก็เป็นปัญหาที่จริงหรือที่แท้หนึ่งทีเดียว คือว่าคนทุกคนที่ยังเป็นธรรมกายสามัญอยู่ ยังมีตัวตนมุ่งหมายจะทำให้ดีที่สุด ตามที่ตัวตนจะทำได้ แล้วก็คิดว่าพุทธศาสนาจะช่วยให้เป็นอย่างนั้นได้. พุทธตรง ๆ ก็ว่าจะให้ธรรมะในพระพุทธศาสนาช่วยให้มีตัวตนที่ดีกว่า ให้ทำอะไรให้มันดีกว่ามันก็ได้เหมือนกัน; แต่ต้องมองดูให้ละเอียด ที่ว่าธรรมะในพุทธศาสนาจะช่วยให้มีตัวตนที่ดีกว่า หรือความเห็นแก่ตัวที่น้อยลงนั้น มันเป็นตัวตนที่ดีกว่า. แต่ยังมีสิ่งที่สำคัญกว่านั้นอีก ก็คือว่าใครก็ตาม ถ้าทำอะไรด้วยความหมายมันแห่งตัวตนแล้วมันเผาผลาญทันที; นี่ยากจะให้บรรเทาตัวตนส่วนเกินออกเสียบ้าง. เช่นเรียนหนังสือนี้ อย่าเรียนด้วยจิตที่มันมีตัวตนเกินไป มันจะไม่พอหัว มันจะไม่เป็นโรคเส้นประสาท มันจะไม่ร้อนผ่าว; ลดตัวตนลงเสียบ้างจะเรียนหนังสือได้ดีกว่า ที่หมายมันมันมีอึดอัดเป็นกิเลสมากเกินไป.

ที่นี้ ต่อไปถึงการทำงาน ถ้าทำด้วยตัวตนเต็มทุกอย่างเหมือนกันอีก มันก็เผาผลาญทันทีเหมือนกัน, เป็นความทุกข์ทรมานอยู่ในการทำงาน หรือสิ่งที่ทำอยู่ หรือแม้แต่สิ่งที่ได้อยู่ หรือแม้แต่ในผลกำไรที่ได้อยู่. ถ้าจิตที่มันหมายมันเป็นตัวตนเกินไปแล้ว แม้ได้กำไรอยู่ในผลดีอยู่ มันก็ขบกัด คือร้อน; ให้ลดเสียให้พอ. เรายังไม่เป็นพระอรหันต์ แต่ว่าลดเสียให้พอเหมาะที่ว่า จะเล่าเรียนด้วยใจที่ปรกติได้ผลดี ไม่มีความทุกข์ แล้วก็เรียนได้ดีด้วย แล้วก็ออกไปประกอบการทำงานด้วยใจที่ปรกติ ไม่มีความทุกข์ ได้ผลดีด้วย ตัวตนมันก็ค่อยเบาไป เบาไปจนเข้าไปเข้าระดับมาตรฐานนั้น.

ที่ว่ามาสวนโมกข์ มาเจอกันเข้ากับคำสอนที่ว่าไม่มีตัวตน นั้นเห็นจะไม่ถูกละมัง ทุกคนเป็นพยานได้ เมื่อตะกั้ผมพูดว่าอะไร ผมพูดว่าพุทธศาสนานี้สอนเรื่องมีตัวตนหรือไม่มีตัวตน; ก็ได้พูดถึงเรื่องตัวตน ซึ่งจะต้องมีอยู่สำหรับคนธรรมดาสามัญให้รักตนถือว่าช่วยให้มันดีขึ้นๆ นี่ในฝ่ายที่มีตัวตน ก็ต้องการจะปรับปรุงให้มันเป็นตัวตนที่ไม่เป็นอันตรายนั้น มิฉะนั้นแล้ว มันจะตกไปในฝ่ายที่เป็นอันตราย ก็อมีกิเลสมากเกินไป. นี่ก็ปรับปรุงให้เป็นตัวตนที่มีกิเลสน้อยลง มีสติปัญญามากขึ้น แต่ยังเป็นตัวตนอยู่นั่นแหละ.

การมาที่นี้ ก็มาเพื่อหาโอกาสฟังคำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. ที่เอามาพูดให้ฟัง ว่าเราจริงใจความจริงในข้อนี้ อย่างนี้ แล้วเราทำอย่างนี้ แล้วเราก็จะควบคุมตัวตนส่วนเกินได้ เหลืออยู่แต่ส่วนที่พอดี ไม่ทำให้เป็นปัญหายุ่งยาก ให้เล่าเรียนไปได้ อย่างสะดวกกาย มีความสุขในการเรียน ไปตามแนวที่มันไม่มากไม่น้อย. ส่วนข้อที่ว่า จะยึดยึดมุ่งจะเอากันเต็มที่ด้วยตัวตนนั้น ก็ทำเป็นอยู่แล้วนี่ ทำเองอยู่แล้ว ทำเป็นอยู่แล้ว ไม่ต้องมีใครสอน; ถ้าชอบอย่างนั้นก็ได้เหมือนกันแหละ สองตุก็แล้วกัน. พร้อมๆ กันนั้นให้สังเกตดูให้ดีๆ ว่ามันเป็นอย่างไรบ้าง มันจะทรมาณตนมากเกินไปละมัง มันจะเผาตนมากเกินไป มันจะทำให้ยึดยึดมากเกินไป; พอผิดหวังหน่อยก็ร้องไห้บ้าง ขำตัวตายบ้าง ขำเพื่อนตายบ้าง ตัวตนที่เป็นส่วนเกิน มันเป็นอย่างนั้น.

เดี๋ยวนี้ในประเทศเรา คนหนุ่มสาวทั้งหลาย มีตัวตนส่วนเกินมากกว่าแต่ก่อนมาก คือเหตุการณ์ที่มันปรากฏออกมา หรือว่าที่มันอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์อะไรนี้ มันพิสูจน์. เดี่ยวนี้มันมีตัวตนที่เกินมาก ที่ยึดยึดมาก ที่ไว้มาก; เพราะฉะนั้นคนหนุ่มสาวจึงฆ่ากัน ในลักษณะที่แต่ก่อนเขาไม่ฆ่ากันหรอก. เขาหัวเราะเยาะได้ในเรื่องอย่างที่คุณเดี๋ยวนี้ฆ่ากัน, สมัยปู่ ย่า ตา ยาย เขาหัวเราะเยาะได้ สมัยที่หญิงสาวฆ่าตัวตายนี้ สมัยก่อนเขาหัวเราะเยาะได้, ที่คนหนุ่มฆ่าตัวตายนั้นแหละ สมัยก่อนก็เป็นคนหนุ่มที่หัวเราะเยาะได้; คนหนุ่มสาวสมัยนี้ไม่อาจจะหัวเราะเยาะได้ เพราะไปหลงตัวตนในส่วนเกินมากเกินไป

ฉะนั้นธรรมชาติอาจจะช่วยได้ในข้อนี้ มาที่นี้ก็จะพุดกันถึงเรื่องนี้ เรื่องส่วนนี้ไปควบคุมตัวตนเสียใหม่ให้ดีกว่า.

(ถาม) ผมได้ทราบข่าวว่าเป็นเรื่องจริงครับ เรื่องนี้คือว่ามีพระภิกษุโดนยิงที่จังหวัดผม รูปหนึ่งคือก่อนที่ท่านจะโดนยิง คงมีเบื้องหลังเรื่องอะไรต่ออะไรมาแล้ว ที่นั่นคนที่ฆ่าภิกษุองค์นั้น คือแกก็มีอาชญากรรมมาก่อนแล้ว ผมถามว่า ภิกษุองค์นั้นกับบวช ไปบิณฑบาตโดนยิงตอนบิณฑบาตด้วย แล้วถามว่าคนที่ฆ่าภิกษุองค์นั้นเขาคิดของเขาเสมอ เขาว่าเขาไม่ได้ฆ่าภิกษุ เขาฆ่าคนธรรมดาธรรมดา แต่ในสังคมที่จังหวัดนั้น เขาคิดว่าคนนั้นบาปหนาเลย. ถามว่าคนนั้นจะโทษว่าบาปนี้ บาปของคนฆ่าหรือจะเอาบาปของสังคมที่จังหวัดนั้น ?

(ตอบ) นี่ก็อย่างเดียวกันกับเมื่อครั้งที่ว่าถ้าพุดกันอย่างความรู้สึกของชาวบ้านหรือสังคมหรือว่าทฤษฎีธรรมิกโฆหาร เขาก็เอาความรู้สึกหรือความรู้สึกของสังคมนั้นแหละเป็นหลัก. ที่นั่นคนฆ่าเขาเอาความรู้สึกแท้จริงของเขาเองเป็นหลัก; ถ้าเราบริสุทธิ์ใจนะ คือเขาเห็นว่าคนนั้นไม่ใช่ภิกษุแล้ว ใช่ไหม? คือว่าเขาฆ่าคน เขาไม่ได้ฆ่าภิกษุ เพราะฉะนั้นเขาก็ต้องรู้ว่าคนนั้นไม่มีความเป็นภิกษุ เพราะฉะนั้นเขาก็ถือเป็นเรื่องว่าเขาฆ่าคนธรรมดาอะไรคนหนึ่ง มันก็คนละเรื่องชื่อนั้น. คนนั้นเขาเอาความรู้สึกที่เกิดมาจากความรู้สึกจริงๆ ของเขาเป็นหลัก; ฉะนั้นผลที่เกิดขึ้นแก่จิตใจของเขามันก็ต่างกัน. ส่วนสังคมเขาไม่รู้ อย่างนั้น เขาไม่รู้สึกลักษณะนั้น เขาไปรู้สึกอย่างอื่น เพราะฉะนั้นผลที่เกิดขึ้นแก่จิตใจของสังคมทั้งหมด มันก็ต้องต่างกันไปอีกรูปหนึ่ง มันเป็นเรื่องพร้อมกันไป ไม่มีปัญหาอะไร.

ที่นี้จะพุดให้มันเกินธรรมดาไปบ้าง : คนที่ไปฆ่าเขา เขาคิดว่าเขาทำถูก เขากลายเป็นไต้ฝุ่นไปเพราะเขาทำถูก. ที่นี้สังคมก็พลอยไต้ฝุ่น คือพลอยเสียใจด้วยการที่มีคนถูกฆ่า ก็เลยไต้ฝุ่นกันทั้งสองฝ่าย.

เฮ้, ต้องปิดโรงเรียน เวลาหมดแล้ว ไว้พุดกันวันหลังอีก.